

Светлана Стойчева

Азиатският Хитър Петър или българският Афенти

Szvetlana Sztojczseva

Az ázsiai Ravasz Péter vagy a bolgár Afenti

Странно звучи появата на далекоизточния „братовчед” на нашия Хитър Петър, когото възприемаме органично вкоренен в българската етническа култура. Корените му, обаче, обичайно за фолклорната култура, се оказват доста по-богати от короната и преминават границите не само по посока съседна Турция, но и по посока далечен Китай. Предисторията е следната:

Като лектор по български език и култура в Пекинския университет за чужди езици ми хрумна да използвам в работата си приказките за Хитър Петър – да покажа що е българска народна словесна хитрост. След като се запознах с една-две истории, китайските студенти изненадано възкликнаха: „Та това е нашият Афенти! – знаем го от началото училище още. Той е от уйгурите, от северозападната провинция Синдзян.” И аз бях учудена. Започнах да търся някакви познавателни опори: някои смятат уйгурите за нашите далечни „пра-пра” братовчеди (като вид „гури”), но са доказано по-близките братовчеди на днешните турци – разбират си езиците без да ползват речници. Разговарях с турския лектор: „Афенти, с ударение на първата сричка, е китайското произношение на „ефенди” – тази арабска дума е разпространена сред тюркските народи като уважително обръщение към образован и авторитетен човек. Специално уйгурското произношение на „ефенди” е „епенди” – тъй като нямат звук „ф”, заменят го с „п”.

По-важно е, че той ме насочи към идентичността на образа. Колкото и близостта на уйгурските истории за Афенти и историите за Хитър Петър да подтиква към идеята за допир между българската и синдзянската култура (а и останалите в средноазиатския регион), той не би бил мислим без свързващата роля на историите на прочутия Настрадаин Ходжа (ползвам утвърдената транскрипция на личното име). Афенти (Епенди) е съкратено име от Насредин Епенди, както наричат в синдзянската китайска област Настрадаин Ходжа. „Ефенди” го наричат и казациите, и узбеките, и всички съседни алтайски

Furcsa a bolgár Ravasz Péter távol-keleti „unokatestvéreinek” feltűnéséről hallani, hiszen Ravasz Pétert a bolgár etnikai kultúrában szervesen gyökerező hősnek tartjuk. Ámde – a folklórkultúrában megszokott módon – gyökerei sokkal gazdagabbnak bizonyulnak a koronánál, és túllépnek nemcsak a szomszédos Törökország, de a távoli Kína határain is. Az előtörténet a következő.

Amikor Pekingben az Idegen Nyelvek Tudományegyetemen dolgoztam a bolgár nyelv és kultúra lektoraként, eszembe ötlött, hogy munkám során Ravasz Péter meséit használjam fel – hogy megmutassam, milyen a bolgár népi ravaszság szájhagyománya. A kínai hallgatók, miután megismerkedtek egy-két történettel, meglepetten így kiáltottak fel: „Hiszen ez a mi Afentink! – már az általános iskolából ismerjük. Az ujugrok közül származik, az északnyugati Hszincsiang tartományból.” Én is meglepődtem. Elkezdtem valamilyen tudományos fogódzót keresni: az ujugrokat egyesek a bolgárok távoli „ükunokatestvéreinek” tartják (mint a -gurok egy fajtáját), de bizonyítottan közelebbi unokatestvérei a mai törököknek – szótár nélkül is értik egymás nyelvét. Beszélgettem a török lektorral: „Afenti, a hangsúly az első szótagon van, az ’efendi’ kínai kiejtése, ez az arab szó a türk népeknél a művelt és tekintélyes ember tiszteletteljes megszólítása. Az ’efendi’ ujugur kiejtése ’ependi’ – mivel nincs ’f’ hangjuk, ’p’-vel helyettesítik.”

Ami azonban fontosabb, a felfedezés ráirányította a figyelmet az alak identitására. Az Afentiről szóló ujugur történetek és a Ravasz Péterről szóló történetek hasonlósága, bármennyire is a bolgár és a hszincsiangi kultúra (és a közép-ázsiai régió más kultúráinak) érintkezésére utal, elképzelhetetlen a híres Naszreddin Hodzsa történeteinek összekötő szerepe nélkül. Afenti (Ependi) a Naszreddin Ependi rövidített neve, így hívják Hszincsiang tartományban Naszreddin Hodzsát. „Efendinek” nevezik a kazahok és az üzbégek is, valamint az összes szomszédos altájji nép.

Keresztnevét szinte soha nem használják, talán azért, mert túl konkrét és máshonnan származik. Sőt van egy bizonyos „intrika” is: a kazahok azt mondják, hogy Efendi kazah hős, az üzbégek pedig hogy üzбэг, sőt az ő hősiüknek még szobra is van Buharában. Hogy az ujugurokról ne is beszéljünk – ők találtak olyan hajlott korú szemtanúkat, akik színről színre látták. A név természetesen gyűjtő szerepű: sok korábban elterjedt helyi anekdotát köt össze és nevez meg.

A hszincsiangi történetek egy részét minden bizonnyal a törökök hozták magukkal „nagy” vándorlásuk idején Közép-Ázsiából Kis-Ázsiába a X. század körmükén. Hogy mi volt akkor a ravasz hős neve, nem lehet igazán tudni (talán sokféle neve vagy valamilyen semleges gyűjtőneve volt). De köztudott, hogy a Naszreddin Hodzsa „márkanév” a mai Törökország területén alakult ki, és hogy a név a hasonló nevű tréfamester neve, aki Aksehir városában élt 1208 és 1284 között a szeldzsuk városi kultúra virágzása idején. Még a sírja is fennmaradt. Más szóval a történeteknek konkrétan e név körüli csoportosítása a XIII. század után kezdődik, és a XX. századig tart.

Az „ázsiai ravaszság” elterjedésének iránya nem csak ez. Ha a selyemút nyomvonalát nézzük, a déli és az északi szakaszán is tovább terjed. De még ez sem elég: nem valószínű, hogy egyetlen származékról lenne szó, inkább szűzsék áthagyományozódásáról, az adott etnikai színezettel kialakított mag köré. A név azonossága sokat segít a szűzsék kölcsönadásában és kölcsönvételében. Egy ilyen mag Ravasz Péter történetei, amelyek, úgy tűnik sokkal több áttételes rokon vonást mutatnak egy távoli epikai maggal, mint a közelebbi ismerőssel. Az érintkezés és a moltívum-vándorlás koncentrikus körei, amelyek Közép-Ázsiában Afenti és Kis-Ázsiában Naszreddin Hodzsa történeteit képezik, a bolgár történeteket szervesen összekapcsolják egy nagyon gazdag kulturális térséggel, bár az messire esik Európától.

Idézzük csak fel Ravasz Péter ábrázolását (Ilija Beskov népszerű rajza alapján), ahol fordítva üli meg a szamarat! Ugyanilyen ábrázolást lehet még ma is látni a pekingi Nyári Palota hosszú folyosója gerendáin lévő rengeteg (több mint 1400) rajz között. Feltételezhetjük, hogy egyes történetek egyenesen ázsiai eredetűek (az „ázsiai ravaszság” minden bizonnyal nem az altáji népek kizárólagos találmánya). Az istenekként tisztelt Nyolc Halhatatlan Bölcs egyikének, Zhang Guolaonak az ábrázolásáról van szó, amint hátrafelé lovagol egy szamáron. Az ujugur történetek egy másik rétege indiai eredetű (valószínűleg a türkök buddhista korszakának hatása).

Ismert és sokat kutatott Ravasz Péter és Naszreddin Hodzsa történeteinek hasonlósága – egyes kutatók a bolgár ravasz embert egyenesen török eredetije ellentétének tartják. Logikus tehát azt feltételeznünk, hogy az Afenti és Ravasz Péter történetei közötti hasonlóság mindenekelőtt Afenti és Naszreddin Hodzsa történetei közötti hasonlóság-ból fakad.

Először is a Hodzsa történetei – ahogy rövidítve nevezik honfitársai – mennyiségben túlszámalyják Afenti történeteit. Ezenkívül vannak olyan típusaik, amelyeknek semmi közük a közép-ázsiaiakhoz: például a sumér irodalomból, az ógörögből, a szufita irodalomból erednek. A nevek átfedése ellenére az alakok nagyon különböző jelleműek.

nép. Първото му име почти не произнасят, може би защото е прекалено конкретно и идва от другаде. Дори има известна „интрига”: казаците казват, че Ефенди е казашки герой, узбеките – че е узбекски, даже и статуя на „техния” герой има издигната в Бухара. За уйгурите да не говорим – те са намерили очевидци на преклонна възраст, които го „познават”. Името, разбира се постфактум, събира и назовава много, преди това разпространени местни анекдоти.

С положителност част от синдзянските истории турците са пренесли по време на тяхното „велико” преселение от Централна към Мала Азия около X в. Как точно се е наричал тогава героят хитрец не е съвсем сигурно (може би е имал различни имена или някакво безлично събирателно). Но е добре известно, че „марката” Настрадаин Ходжа се създава на територията на днешна Турция и че името принадлежи на шегобиец със същото име, живял в град Акшехир между 1208 и 1284 г. по време на разцвета на селджукската градска култура. Дори и гробът му е запазен. С други думи, истинското групиране на историите конкретно около това име започва след XIII в. и не спира чак до XX в.

Посоката на разпространение на „азиатската хитрост” не е единствено тази. Ако използваме ориентацията на Пътя на коприната, тя върви и по южния, и по северния ѝ клон. Но и това не е достатъчно: едва ли става дума за единствен зародиш, по-скоро за циркулиране на сюжети, но при оформени ядра със съответен етнически колорит. Идентичността на името доста помага за „обмяната” на сюжетите. Едно такова ядро са историите на Хитър Петър, които, оказва се, опосредствано се родят с доста повече и с по-далечни ядра от най-близкото познато. Концентричните кръгове на допир и обмяна, които образуват историите на Афенти в Централна Азия и историите на Настрадаин Ходжа в Мала Азия сродяват българските истории с твърде богат културен ареал, макар и диаметрално противоположен на Европа.

Да си спомним изображението на Хитър Петър (от популярната рисунка на Илия Бешков), язещ магарето си обратно. Досущ същото изображение може и днес да се види сред многочислените (над 1400) рисунки върху гредите на Дългия коридор в Летния императорски дворец в Пекин. Възможно е да допуснем, че някои от историите имат дори китайски произход (със сигурност „азиатската хитрост” не е само патент на алтайските народи). Става дума за изображението на един от осемте безсмъртни даоси, почитани като богове – Джан Гуолао, яхнал магарето си от страната на опашката. Друг нанос в уйгурските истории има индийски произход (най-вероятно влияние от будисткия период на тюрките).

Известна и твърде изследвана е приликата на историите на Хитър Петър и Настрадаин Ходжа – дори някои изследователи разглеждат българския хитрец като реплика на турския му първообраз. Тогава логично е да допуснем, че степента на близост между историите на Афенти и историите на Хитър Петър е функция преди всичко на близостта между историите на Афенти и на Настрадаин Ходжа.

Първо, историите на Ходжата, както съкратено го наричат сънародниците му, надвишават количествено тези на Афенти. Освен това, те притежават свои наноси, които нямат общо със средноазиатските: например от шумерската литература, от старогръцката, от литературата на суфите. Въпреки общността на имената, типажите са твърде различни.

Афенти изглежда доста по-клиширан в сравнение с Настрадаин Ходжа: той безотказно подкрепя бедните и слабите и

съответно винаги е срещу богатите и управляващите (към тях могат да се добавят и религиозните служители); но най-важното правило е, че винаги печели. Затова историите като цяло звучат доста по-дидактично и даже епично.

Ходжата има по-реалистичен, по-драматичен и далеч по-малко героичен характер. Той има доста лоши навици. Опитва се да излъже съседа си, но и съседът никак не е честен към него. Понякога върши глупости, а опитвайки се да ги скрие, може да направи още по-големи глупости (напълно по човешки). Това не отменя притежанието на завидно признание и място в обществото: понякога е кадия (съдия), понякога – имам (ислямски духовник).

Впечатляващо много истории на уйгурско-китайския Афенти са посветени на осмиването на царя и царедворците, околийския управител, кмета, кадията, бея, агата, моллата, имама – всички имащи власт и положение в обществото. Най-лесно е да изтълкуваме този факт като идеологически подбор, наложен в годините на утвърждаване на Китайската народна република. Но все пак антицаристките и антиислямистките истории се срещат в изобилие и преди това (императорската система в Китай пада още през 1911 г.). От друга страна, подобни антицаристки сюжети се създават и в Мала Азия, по време на монголското нашествие през 1401 г., индиректно насочени срещу завоевателя Тимур. Те се добавят по-късно към корпуса от текстове за Настрадаин Ходжа, когато историческият прототип вече не е между живите.

Впечатляваща е тази словесна победа над насилието, която целият анекдотите по време на монголското нашествие. Това слово не критикува публицистично, не осмива саркастично, а само прекроява ситуацията. Така от напълно безнадеждна, тя може изведнъж да се окаже „пробиваема” и дори да се обърне в полза на потърпевшия. Подобна функция може би изиграват и Хитър-Петровите анекдоти по време на Българското възраждане (тази идея находчиво разработва Георги Марковски в романа си „Хитър Петър”).

Обобщено казано, тръгвайки от Средна към Мала Азия, селджукските турци пренасят със себе си част от синдзянските истории на хитрец или хитреци. След XIII в., когато се появява името на Настрадаин Ходжа, всички те са му „приписани”, като продължават да се обогатяват с още сюжети – процесът не спира и след смъртта му. В Синдзян историите също продължават да се развиват самостоятелно, но търпят и обратното влияние на историите на малоазиатския Настрадаин Ходжа и най-важното – заемат името му, като го съкращават на Ефенди/Афенти. Общността на името (отнася се и за други тюркски народи) твърде много помага за циркулацията на тези сюжети. Българският герой Хитър Петър се оказва допирателна към този циркулиращ азиатски кръг.

Смисълът на тези приказки? – не само да се видят корените на цял корпус от текстове, които носят български етнически „етикет”, но си струва отварянето на още един мост към Далечния Изток, а и защо не поредният опит да разберем азиатско-българската хитрост.

Afenti sokkal inkább kliséből van felépítve Naszreddin Hodzsához képest: minden helyzetben a szegényeket és az elesetteket védi, így mindig szembefordul a gazdagokkal és az uralkodó osztály tagjaival (és ide lehet sorolni az egyházi szolgálokat is); de a legfontosabb szabály az, hogy mindig ő diadalmaskodik. Ezért a történeteinek egészében véve sokkal didaktikusabb, sőt egyenesen epikus a kicsengetése.

A Hodzsa jelleme realiztikusabb, dramatikusabb és sokkal hősiesebb. De több rossz szokás is sajátja. Megpróbálja becsapni a szomszédját, de a szomszéd sem becsületes vele. Néha butaságokat művel, és amikor megpróbálja eltitkolni őket, még nagyobb butaságokat követ el (teljesen emberi módon). Ez azonban nincs kihatással a társadalomban betöltött szerepére és elismertségére: néha ő a kádi (bíró), néha pedig az imám (iszlám lelki vezető).

Az ujjur-kínai Afenti történetei közül meglehetősen soknak a témája a császár és az udvaroncok, a járási bíró, a polgármester, a kádi, a bég, az aga, a molla és az imám – az összes, a társadalomban hatalommal és pozícióval bíró ember – kifigurázása. A legkönnyebb az, ha ezt a tényt ideológiai választásként értelmezzük, amely a Kínai Népköztársaság megszilárdulásának éveiben érvényesült. De a császárelenes és iszlámellenes történetek sokkal korábban is léteztek (a kínai császári rendszer már 1911-ben megbukott). Másrészt hasonló császárelenes szüzsék Kis-Ázsiában is születtek, az 1401-es mongol hadjárat idején, indirekt módon a mongol hódító, Timur ellen irányulva. Ezek később összeépülnek a Naszreddin Hodzsáról szóló eseményfüzérrel, amikor a történelmi prototípus már nincs az élők között.

Nagyon érdekes ez az erőszak feletti szóbeli győzelem, amelyre a mongol támadás idején született anekdoták kihegyeződnek. A szövegnek itt nem maró kritika, nem csúfondáros kifigurázás, csak fejtetőre állítja a helyzetet. Teljesen reménytelenből hirtelen visszajára fordul, megváltozhat a szenvedő alany javára. Elképzelhető, hogy Ravasz Péter történetei is hasonló szerepet töltenek be a bolgár újjászületés idején (ezt az ötletet dolgozza fel leleményesen Georgi Markovszki a *Ravasz Péter* című regényében).

Általánosságban véve azt lehet mondani, hogy Közép-Ázsiából Kis-Ázsia felé indulva a szeldzsuk törökök magukkal viszik a ravaszról vagy a ravaszkodókról szóló hszincsiangi történetek egy részét. A XIII. század után, amikor megjelenik Naszreddin Hodzsa neve, mindegyiket „az ő nevével forrasztják össze”, és a történetek további szüzsékkal is gazdagodnak – és a folyamat a halála után sem ér véget. Hszincsiangban a történetek szintén továbbfejlődnek, önállóan, de a kis-ázsiai Naszreddin Hodzsa történetei is visszahatnak rájuk, és ami a legfontosabb – átveszik a nevét, amit Efendire/Afentire rövidítenek. A név azonossága (ami a többi türk népre is vonatkozik) nagyban megkönnyíti e szüzsék vándorlását. A bolgár hős, Ravasz Péter egy kiterjedt ázsiai mondakör érintője lehet.

Mi a jelentőségük ezeknek a meséknek? Nemcsak hogy egy nagy mondakör gyökereihez vezetnek el, hordozva a bolgár etnikai jelleget, de érdemes általuk rátalálni az ösvényre, mely a távoli Keletre visz, és talán adalékot nyújtanak a bolgár ravaszság forrásvidékének feltárásához.

Genat Andrea fordítása